

A KÖZGAZDASÁGTAN IDŐSZERŰ MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

A közgazdaság-tudománynak nincsen olyan vizsgálati területe, amelynek intellektuális feldolgozásához ne társulnának módszertani kérdések. Hegeli tömörséggel: nincsen rendszer, módszer nélkül. Természetes és mesterséges rendszerek sokasága vesz körül bennünket. (A mindent lefedő, mindenhová benyomuló totalitárius természetű globalokrata libertinus Rendszer rémétől most tekintsünk el!) A rendszerek sokszínűsége követelte módszertani sokféleség hiányát nem nehéz felismerni. (A Módszer – értsd: pozitívizmus – mindent eluralni látszik!) A dolgozatban a szerző azt állítja, hogy a módszertani egyoldalúság a Rendszer ízléstelen apologetikája csupán. Időszzerűvé vált ismét a módszertani sokszínűség jelentőségére felhívni a figyelmet.

Az igazi pozitív szellem lényege ezért elsősorban ez: lássunk, hogy előreláthatóan, tanulmányozzuk azt, ami van, hogy... belőle következtessük azt, ami lesz.

[Comte 1979: 214]

1. AZ EGYEDURALOMRA IGÉNYT TARTÓ MÓDSZER: A POZITIVIZMUS

A pozitív közgazdaságtan elvileg független bármilyen etikai megfontolástól vagy normatív ítélettől. Önmagát úgy határozza meg, hogy azzal foglalkozik ami „van” és ami „lesz”. Végső célja az, hogy olyan elméleteket, illetve hipotéziseket alkosson, amelyek érvényes, tartalmas és megbízható információkat adnak. Az érvényesség, a tartalmasság, a megbízhatóság – legyünk következetesek – teljesen öncélú: a világon azonos kutatási témát művelő néhány, legfeljebb néhány tucat tudós tevékenységének önigazolását jelenti csupán, ha ilyen feltételekkel teret kap. E módszer logikai sémája: „A valóságtól absztrakció útján a törvényhez, a törvénytől vissza a valósághoz...” [Simonyi 1986: 23]¹ Ezen a megismerési körpályán négy szakaszt lehet elkülöníteni: (1) az ismeretháttér lehatárolása, (2) problematizálás, (3) kísérlet a megoldásra, (4) a megoldás kiértékelése. Az egyes szakaszok további csomópontokra

¹ Az idézet folytatása: „... ez az a kör, amelyen a modern természettudománynak járni kell.” Mint ahogyan az ipari forradalom mechanikai találmányai – Newton-i alapon – ámulatba ejtették a társadalomtudományt, a XX. század fizikájának sikerei, ha lehet, még tovább fokozták ezt az ámulatot, s egyben „irigységet”. Születtek ugyan figyelmeztető kísérletek, amelyek a természet-, a társadalom- és a szellem-tudományok tárgykörének természetéből következően a módszertani sajátosságokra igyekeztek rámutatni, de ezek a törekvések érintetlenül hagyták az uralkodó közgazdaságtan módszertani elköteleződését [Lásd Habermas 2005]. Jáki Szaniszló viszont tudományfilozófiai művében megtartja a tudományok értékelésének, benne módszertani vonatkozásainak egységét; a szcientizmus tárgykörébe sorolja a humán- és természettudományok „majdnem teljes szakadását”. [Jáki 1966: 469]

tagolhatók. De óvatosnak kell lennünk, nehogy olyan „elemek” kerüljenek a megismerési körfolyamatba, amelyek kételyt támasztanak az objektivitás, az egzaktság, az ellenőrizhetőség elvárásaival szemben. A kutatás ismeretháttere felöleli a kutató vagy kutatók kulturális, gazdasági, szociális, morális és politikai környezetét, s azokat a tradicionális ismereteket, amelyekben megfogant egy hipotézis. A problematizálás magában hordja azokat a mérési módszereket, adatokat „termelő” intézményeket, nyelvi leleményeket, amelyek új ismeretek feltárását szolgálják. A problematizálással nyert új információk és az ismeretháttér során lehatárolt fogalmak, szabályosságok egységesítése elsődleges rendezést, „összefésülést” jelent. A megismerés „megoldási kísérlet” szakaszán a fő szerepet a matematikai, a statisztikai eszközök és módszerek, a formális logika szabályait követő leíró-magyarozó technikák játsszák. Itt áll össze egzakt és ellenőrizhető módon az eddig nem ismert új rendszer, szabályosság, okozati lánc. S végül: a kapott új ismeretek kiértékelésre kerülnek; ezt elsőként maga a tudós vagy tudóscsoport, másodikként – nyilvánosság esetén – az érdeklődést mutató tudóstársadalom végzi el. A pozitivistá megismerési körfolyamat négy szakaszának bonyolító felbontása már első olvasás után is sejteti, hogy itt aligha lehetséges ad absurdum érvényesíteni az objektivitást, az egzaktságot és az ellenőrizhetőséget, aligha érvényesíthető, hogy téma- és időhorizont-közömbösen leírható a „van” és jelezhető a „lesz”. Fenntartásaink ellenére kísérletet teszünk a megismerés körfolyamatának szakaszain belüli lépések elhatárolására, s pontos meghatározására.

A kutatáshoz két feltétel biztosan nélkülözhetetlen: a kutató ember és a valóság kutatásra kiszemelt „káosza”. A valóságból kiemelt ember megkülönböztetett szerepe nem szorul magyarázatra. Annál inkább az a kérdés, hogy *mi ösztönzi az embert* – ezúttal a „kutató” jelző nélkül – *a valóság egészének megismerésére?* A kérdés két oldalról is csapdát hordoz. Egyrészt túl általános; látszatra kihátrál az eredeti kérdésből, nevezetesen: hogyan ismeri meg a valóságot a tudomány, megkülönböztetetten a pozitivismus. Valójában arról van szó, hogy a szakkérdés ontológiai alapját szeretnénk látni és láttatni, s ezzel el kívánjuk kerülni a későújkori tudományok egyik leggyakoribb vétségét, az egésze való reflektálás felfüggesztését. Amennyiben számunkra a „valóságból kiemelt ember” megismerésre való ösztönöztsége a kérdés, úgy az ontológiai, a filozófiai antropológiai és az etikai háttérrel nem nélkülözhetjük. Ez az alapállás nem „kihátrálás”, nem interdiszciplinarizálás, nem multidiszciplinarizálás, hanem törekvés arra, hogy mindennemű tudományos vizsgálat, így a gnoszeológiai kérdések nélkülözhetetlen metakérdéseit tisztázzuk. Ezt az igényt az uralkodó filozófia elhárítja, mondván: „...ám az emberről semmit sem tudunk.”² [Bertalanffy 1991] Másrészt túl vulgáris lenne, ha a pozitivistá megismerés motívumát kizárólag a tudomány hétköznapi gyakorlata felől közelítenénk. Ekkor aligha vergődne ki a tudományos élethez tapadó anyagi érdekek, presztízsharcok ingoványából. A „túl általános” és a „túl konkrét” csapdákat nem középre állással kívánjuk elkerülni. Inkább fokozott óvatosságot szeretnénk érvényesíteni. A kutató embert megismerő emberré tágítjuk, s két markáns filozófiai antropológiai-ontológiai alap-

² Az idézet L. von Bertalanffy egyik könyvének címe. A könyv a XX. század első felének pszichológiai elméleteit foglalja össze, s távolról sem azzal az üzenettel, amit a cím sugall, ellenkezőleg, Bertalanffy alapállása azon nem uralkodó irányzatok közé tartozik, amelyek szerint ún. szakmai rész kérdésekről addig semmi véglegest nem lehet, és nem szabad mondani, amíg az emberről nem mondunk „valamit”.

állásból is bemutatjuk. *M. Scheler* koncepcióját idealisztikusnak, *K. Marx*, illetve interpretátorai szemléletét materialisztikusnak minősíteni talán nem jelent különösebb címkézést, mondanivalónk didaktikus kifejtését – reméljük – ez a sarkítás jól fogja szolgálni.³

2. SCHELER ÉS PANNENBERG EMBERKONCEPCIÓJA

Az ember által elgondolt, az ember által cselekvően alakított, és az ember által elszenvedett történelem sodrását két – egymástól el nem választható – kultúra határozza meg. Egyrészt az ügyesség (*Geschicklichkeit*), másrészt a fegyelem (*Zuch*) kultúrája. Az ügyesség kultúrája „a célok előmozdítására szolgáló rátermettség legfontosabb szubjektív feltétele” [Kant 1979: 402], mindenekelőtt a zabolátlan vágyak (becsvágy, uralomvágy, bírvágy) gyakorlati megvalósítása. A célok egész terjedelmének átfogása viszont olyan rátermettséget feltételez, amely előmozdítja „az akaratot céljai megválasztásában és meghatározásában” [Kant 1979: 402]. A kultúrának ezt a nézőpontját nevezzük a fegyelem, a nevelés kultúrájának: „ezen második követelmény tekintetében a természet célszerű törekvése mutatkozik meg egy olyan tökéletesedésre, amely fogékonyra tesz bennünket magasabb célok iránt, mint amilyeneket maga a természet képes nyújtani” [Kant 1979: 404]. A fegyelem (nevelés) kultúrája visz bennünket közel az ember sajátos jegyének (*differentia specificájának*) meghatározásához. Az antropológia legújabb eredményeiben a szaktudományok (biológia, fiziológia, fejlődéstan, etnológia, pszichológia, szociológia), a filozófia és a teológia szintézise ismerhető fel. Ezek szerint az ember és az állat lényegi, nem fokozati különbsége, hogy az embernek világa van, az állatnak pedig külvilága. Amíg az állat ösztöneivel és érzékszerveivel rátapad a környezetére, az ember fölötté áll világának. Az egyik legtisztább megfogalmazást *Scheler* adta, aki elutasítja az intelligenciára, a választás szabadságára építő antropológiai magyarázatokat, úgyszintén az evolucionistákat, akik eszközt készítő állatként értelmezik az embert, s megfosztják minden metafizikaitól. *Scheler* az ember különleges helyét, ontológiai fundamentumát a szellem szóval ragadja meg. Ez magába foglalja az észet, de a fogalmi gondolkodás mellett még a szemlélet egy meghatározott formáját is tartalmazza: az ősfenomének vagy lényegtartalmak szemléletét, továbbá olyan meghatározott osztályát az akarat (volitív) és érzelmi (emocionális) aktusoknak, mint jóság, szeretet, megbánás, tisztelet, szellemi csodálat, boldogság és kétségbeesés, szabad akarat. A szellemmel felruházott személy első lényegi tulajdonsága, hogy már nem ösztön-, törekvés- és környezetfüggő, hanem környezetétől szabad és a világra nyitott. Az ilyen lénynek van világa. A második lényegi tulajdonsága az öntudatra ébredés, amelyben az ember odafordul egzisztenciájához (létezéséhez), és azt középpontba állítja. S végül: „Egyedül az ember – amennyiben személy – képes önmagán – mint élőlényen – felülemelkedni és mintegy a tér- és időbeli világon túli centrumból mindent, saját magát is megismeré-

³ Joggal vetődhet fel a kérdés: de hol van a „főáramlatú” közgazdaságtan emberképe, az utilitarizmus. Ezt a XIX. század eleji smithiánusi emberképet annyira problematikusnak, annyira avítottnak tekintjük – az elmúlt kétszáz év eredményeinek fényében –, hogy ezúttal még a kritikájával sem foglalkozunk. [Lásd erről Csuka-Majoros-Somogyi 2008]

sének tárgyává tenni. Az ember ily módon, mint szellemi lény önmagával, mint élőlényel és a világgal szemben fölényben lévő lény. Mint ilyen lény tud ironizálni, és képes a humorra: mindkettő magában foglal egyfajta állandó felülemelkedést saját létezésünkön. Az a centrum azonban, amelyből az ember végrehajtja azokat az aktusokat, amelyekkel eltárgyasítja saját testét és pszichéjét, amelynek segítségével tárgyivá teszi a világot a maga tér- és időbeli gazdagságával – ez a centrum maga nem lehet „része” ennek a világnak, nem is lehet meghatározott valahol- és valamikorja, csakis a legfelsőbb létalapba lehet beleágyazódva.” [Scheler 1995: 56] Az ember sajátos megkülönböztetett jegye tehát a szellem, amelynek lényegi tulajdonságai (világra való nyitottság képessége, önreflexióra való képesség, dolgokon való felülemelkedni tudás képessége) közül a világra való nyitottság hangsúlyozódik, s ezzel gnoszeológiai közelítésünk megkülönböztetett szerepe középpontba kerül. Az ember – az állattal szemben – nem rendelkezik organikus specializáltsággal, s ez a tény az állandósult kompenzációs hajsza állapotában tartja. Ez az örökös kutatás, keresés csillapítatlan nyugtalanságot, tevékenykedést szült, végeredményként azt a tárgyi világot, azokat az intézményeket, azokat az életmódokat, s azt az erkölcsi rendet stb., amit kultúrának nevezünk. Számos gondolkodó itt megáll; ha az eredeti kérdés az emberre irányult, akkor a kultúrához jut, ha a kultúrából indul ki, akkor az emberhez érkezik. A körkörös magyarázat mellett azért is érdemes elidőzni, mert a kultúra állapota a történelem, kivált a világ gazdaságtörténetének sodrásában egyre aggasztóbb vonásokat mutat.⁴ Az ember önmaga alá szállása téves önértékelésen alapul. A scheleri nyitottság nem egyszerűen a világra való nyitottságot jelenti, hanem olyan föltétlen nyitottságot, amely az embert örökös meghatározatlanságban tartja. A föltétlen nyitottság pontos megfogalmazása: az ember végtelenre nyitott lény. Az ember, amióta ember, s ezáltal ember, „a maga centrumát a világon kívül és túl horgonyozza le” [Scheler 1995: 109]. Az ember föltétlen végtelenre való nyitottsága meglehetősen ellentmondásosan jelenik meg: „hol uralmi, hol kiszolgáltatott helyzetben találja magát, megújuló felemelkedési rohamai – amelyek mindig korlátozottak – a felbomlás veszélyét hordozzák, ha nem találnak ellenpontra.” [Somogyi 1998: 22] A *földi valósággal szemben ez az átelleni valóság* mindenek fölött álló hatalom és méltóság, végcél, amelynek földi valóságra való tükröződése ad esélyt olyan értékrendek, célok, szükségletek megfogalmazására, amelyek nélkül kutatás, gazdaság, hétköznapi élet elképzelhetetlen. „Ezt a *szemközti valóságot*, amelyre végtelen törekvésében az ember rá van utalva, a nyelv ezzel a kifejezéssel nevezi meg: isten” [Pannenberg 1991: 13].

Az *átelleni* és a *földi valóság* viszonyát egy parabolán keresztül is megvilágítjuk. Itt kiderül az is, hogy a „túl általános” és a „túl konkrét” gnoszeológiai közelítésünk nem hogy kizárja, hanem éppen ellenkezőleg, feltételezik egymást. Képzelnék el azt a helyzetet, hogy egy viharba került óceánjáró hajóról le kell engedni csónakon néhány matrózt, hogy végezzenek el némi halaszthatatlan javítást. A biztosítókötelek

⁴ Gondoljunk O. Spengler, Ortega y Gasset, L. Tolsztoj, R. Guénon, L. von Bertalanffy, K. Lorenz, Hamvas Béla, Németh László, M. Heidegger stb. munkásságára. A névsor még hosszan folytatható. A világgazdaság anomáliái (a természet pusztítása, jövedelemegyenlőtlenség, a tradicionális közösségek szétzilálása stb.) H. E. Daly, N. Georgescu-Roegen, K. E. Boulding, D. H. Meadows–D. L. Meadows, D. C. Korten stb. művein keresztül jól láthatók.

elszakadnak. Az elszabadult csónak utasainak egyetlen esélye marad az életben maradásra: úgy kell evezniük, hogy a szél és a hullámok minden rohamát kivédjék (földi valóság), ugyanekkor a csónak egyensúlyát jelentő minden mozdulatban bent kell, hogy legyen az életet jelentő végcél, az óceánjáró felé való közeledés (átelleni-valóság).

Az uralkodó szemléletű – értsd: pozitivista – tudományos kutatásban éppen úgy, ahogy a gazdasági életben, s egyáltalán a kultúrában, *a földi és az átelleni valóság harmóniája bomlott meg*. A célok és eszközök, a taktika és a stratégia, a pillanat és az örökkévalóság egyoldalúságai, zűrzavarai nyomasztják a későújkori tudást éppen úgy, ahogy a gazdasági döntéshozót. A *megrontott földi valóság* (Kharübdisz vagy Szküllá?), a *megrontott átelleni valóság* (Szküllá vagy Kharübdisz?) közötti választás lehetősége nem sok jót ígér. Ha a Kharübdisz mögött az eszközzé züllesztett célok, a taktikává rontott stratégiák, a pillanatba ölt távlatok állnak, akkor a földi valóság örvénye nyelte el az átelleni valóságot. Ez nem a scheleri kitörés útja. Ezt a materialisztikus filozófiai antropológiák igenelhetik, igaz, ők ekkor célokká züllesztett eszközökről, stratégiákról rontott taktikákról, távlatokba ölt pillanatokról fognak beszélni.

Az Odüsszeiában Kharübdisz Szküllával szemben a biztos halált jelentette, s mint tudjuk Odüsszeusz – igaz, isteni segítséggel – Szküllát választotta.

3. A MATERIALISTA EMBERKONCEPCIÓ

A materialista-marxista filozófiai antropológia is az ember univerzális lény voltáról beszél. „Az ember lényege a munkában, társadalmiságában és tudatos voltában áll, s abban az univerzalitásban, amely az előbbi három momentumot átfogja, és mindegyikükben megnyilvánul” [Márkus 1971: 61]. Az „univerzális ember” „szabad természeti lényként” való meghatározására csak történelmi perspektívában kerülhet sor. A történelem elidegenedési pályáján „jöhet létre az emberi szükségleteknek az a tárgyi gazdagsága, amely az emberi emancipáció alapvető objektív előfeltétele.” [Márkus 1971: 94] A marxi emberkoncepció több olyan vonatkozással is rendelkezik (tudatosság, társadalmiság, univerzalitás s nem utolsósorban a szabadság), amely spirituális irányba is elmozdítható. A „munka”, az ember „természeti lény” voltának hangsúlyozása materiális kötődést hordoz. A döntő mégis az, hogy az univerzális ember a történelmi elidegenedési pályáján érheti csak el igazi valóját, amikor a természetből nyert tárgyi kultúrával körülveszi magát, s közben képességeit kibontakoztatva emancipálódik. Az ember lényege ezen közelítés szerint jövőbe vetített, az anyagi jólét birodalmába. Az ökológiai kihívás fényében ezen értelmezés – más kritikai szempontoktól eltekintve – tarthatatlan, vagy legalábbis finomításra szorul. „Véges térben nincs végtelen anyagi gazdagodás” – figyelmeztet számos gondolkodó [Meadows–Meadows–Randers–Behrens 1972]. Ezt az evidenciát a klasszikus iskola jeles szintetizátora így fogalmazta meg: „Aligha szükséges rámutatni, hogy a tőke és a népesség változatlan állapota nem jelenti az emberi fejlődés változatlan állapotát. A szellemi kultúra minden fajtájának, valamint az erkölcsi és társadalmi haladásnak itt legalább akkora tere lenne, mint bármikor is volt. Ugyanannyi lehetőség nyílna az élet művészetének fejlesztésére és sokkal több valószínűsége lenne annak, hogy az valóban fejlődjék is.” [Mill 1899: 264] A milli idézet fényében a közgazdaságtan több

mint 160 éve zsákutcában tévelyeg; ebből a korból eredeztethető a pozitivizmus (Comte) útjára indulása is – talán nem véletlenül.

Ha a marxi materialista emberkoncepcióban némileg korlátozzuk a jövőbe vetett ember anyagi jólétének parttalan birodalmát, akkor aligha vethető fel bármilyen ellenérv amellet, hogy a teljességre és végtelenre nyitott scheleri-pannenbergi alapállás társítható az univerzális ember (marxi-márkuszi) koncepciójával. Ha a társadalmi-gazdasági célok és eszközök univerzális spektrumán a scheleri-pannenbergi alapállásból indulunk ki (hitek, eszmék, normák, elméletek, döntési-cselekvési attitűdök stb.) éppen úgy „be kell járni” az univerzalitás, a teljesség követelménye szerint a spektrumot, mintha a „másik végét” felől, a marxi állat-emberből (nyers természet) indulnánk ki. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat: A társadalmi-gazdasági cselekvés céljai, eszközei, tudományai, társadalmi szinterei

Szintek	Tudományok	Célok	Gyakorlati szinterek
Spirituális	Teológia	Spiritualitás (szent)	Vallások
	Etika	Erkölcsei (jó)	Hétköznapi emberi viszonyok
	Esztétika	Esztétikai (szép)	Művészetek
Társadalmi	Pszichológia	Lelki (harmónia)	Az egyén belső világa
	Pedagógia	Szocializáció (aktív társadalmi szerepet vállaló egyén, méltóság)	Iskolák világa
	Politológia, jog	Jogi, politikai igazságosság	Törvények, közigazgatás
	Szociológia	Szociális biztonság	Társadalom, család
	Közgazdaságtan	Komfort (hasznos)	Gazdálkodás
Animális	Műszaki és természettudományok (biológia, kémia, fizika)	Ösztönvilág (fiziológiai, nemi)	Természet

Forrás: Daly [1977: 19], a szerző által továbbfejlesztve

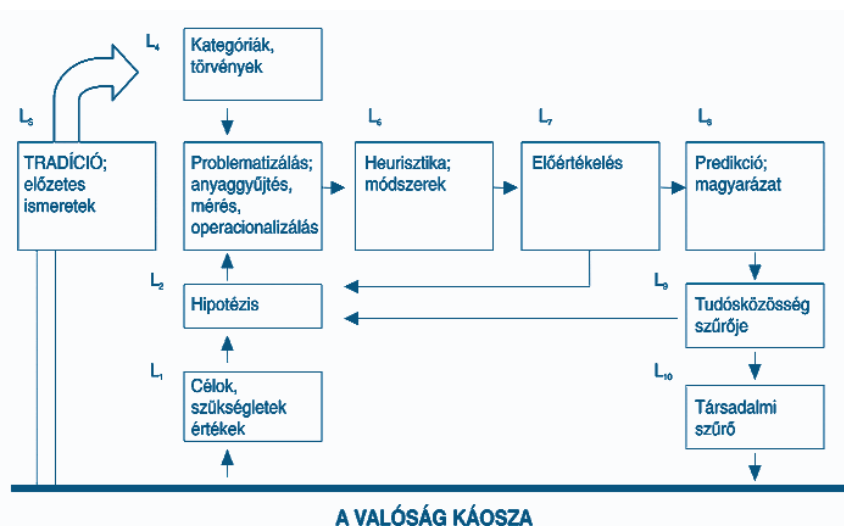
További párhuzamokat is vonhatunk. A marxista filozófiai antropológia szerint az embert emberré tevő ontológiai mozzanat a munka, amely nem más, mint a teleológiai (céltelező, tehát szellemi) és kauzális folyamatok egysége. Ebben a közelítésben már logikai alapunk sincs, hogy a szellemi oldaltól elvonjuk az elsőséget.

A csaknem közös nevezőre hozott két filozófiai antropológiai közelítésben megegyezik – és ez az, ami a gnoszeológiai kérdéseinket megalapozza –, hogy az emberi megismerés alanya és tárgya, alfája és omegája a nyitott (ad absurdum a végtelenre nyitott), nyitottságában teleológiai mozzanatok állító (tehát normatív) univerzális lény. A létállapotot jelentő nyitottság (teleológia) nyomában támadó reflexió, legyen az szellemi, társadalmi, természeti úgyszintén a teljességre, az univerzalitásra tart igényt. Ezért mondhatja Hamvas Béla: „Isten a főtt sonkában is ott van.” [Hamvas 1988: 118]

4. A TUDOMÁNYOS MEGISMERÉS LÉPÉSEI

Nem fogunk különbséget tenni a fejlesztési vagy célkutatás és az elméleti vagy alapkutatás között. Nem a tudományos megismerés ideáját, hanem a valóságos tudo-

mányt tartjuk szemünk előtt. A tudományos megismerés (itt: pozitivizmus) első szakaszában (ismeretháttér lehatárolása) négy lépés különíthető el. (1) a tudós vagy tudóscsoport adott társadalmi bázison (szociálpszichológiai, gazdasági-politikai) képvisel értékeket, szükségleteket, célokat; (2) az első lépés keretei között első közelítésben individuális forrásnak tekinthető a második lépés, a hipotézis megfogalmazása; (3) a hipotézis követelte előzetes ismeretek (tradíció) lehatárolása; (4) s végül vizsgálatunkhoz kiválogatjuk azokat a kategóriákat, törvényeket, szabályosságokat, amelyeket evidenciaként fogadunk el. *Evidensnek* azokat a fogalmakat, összefüggéseket tekintjük, amelyek egy felnőtt, egészséges átlagember számára némi körüljárás után további magyarázatra nem szorulnak. Pl. föld, munka, tőke, Gresham törvénye, Okun törvénye, Say-dogma stb. A második szakasz a *problematizálás*; az első szakasz keretei között itt történik a „laza” tematikus anyaggyűjtés, a mért eredmények elsődleges rendezése, a régi és az új jelenségek, fogalmak operacionálizálása. Harmadik szakasz: *kísérlet a megoldásra*. Itt lehet megtalálni (heurisztika = a felfedezés művészete) – ha vannak – azokat a szabályosságokat, összefüggéseket, „törvényeket”, amelyek az elsődleges összerendezés során (problematizálás) még rejtőzködtek. A feltalálás minden rendszerhez módszert is követel; megnevezve néhány módszert: leíró-magyarázó elemzés, matematikai-statisztikai analízis, evolúciós közgazdaságtan, esszéizálás, hermeneutika stb. „A következő séma, az új felfedezése csak egy teljesen új, másféle úton közelíthető meg. Így a történelem – értsd: a korábbi módszerek, közbeékelés *S. F.* – nem sokat segít.” [Simonyi 1986: 118]⁵ A megismerés negyedik szakasza: a megoldás kiértékelése. Itt szintén négy lépés különíthető el: (1) a tudós vagy tudóscsoport önellenőrzést végez, szembesítik eredményeiket a hipotézissel; (2) a kapott eredmények megfogalmazása (predikció, magyarázat); (3) a tudóstársadalom fogadja és szembesíti a predikciót a legitim tudomány vélekedéseivel; s végül (4) a társadalom „szűrőjébe” kerül a tudósközösség által legitimált kutatási eredmény. (Lásd az 1. ábrát!)

1. ábra: A tudományos megismerés lépései

⁵ Simonyi Károly idézi R. Ph. Feynmant.

5. A POZITIVISTA TUDOMÁNYOS MEGISMERÉS KRITIKÁJA

Pecsételd be, amiket a hét mennydörgés
szóla, és azokat meg ne írd...

[Eco 1988: 558]

Az egyeduralkodó szerepbe került pozitívizmus a bemutatott tíz lépésen keresztül ismeri meg a valóságot. Az „ez van, és ez lesz” igénnyel megfogalmazott hipotézisek, elméletek önmagukkal szemben az objektivitás feltételét állítják, amit két kritériummal kívánnak érvényesíteni: (1) legyenek a megismerés során használt fogalmak, összefüggések egzaktak és (2) a következtetések, tételek, elméletek ellenőrizhetőek. A bemutatott filozófiai antropológiai elméletek talaján nem volt könnyű a pozitívista megismerés tíz lépését úgy leírni, mint amelyek lépésenként s együtt kielégítik az objektivitás kritériumát, közelebbről az érték- és érdeksemlegességet, más szóval az egzaktságot és az ellenőrizhetőséget. Járjuk végig ezúttal úgy a pozitívista megismerés szakaszait, hogy nem függesztjük fel azt a filozófiai antropológiai bázist, amely nélkül gnoszéológiáról értelmetlen szót ejteni. Természetesen újabb szempontokat (szociológiai, politikai, pszichológiai stb.) és újabb diszciplínákat is (tudományfilozófia, tudományelmélet stb.) bevonhatnánk kritikánkba, de a filozófiai antropológiai megfontolások bőségesen adnak az evidencia szintjén megfogalmazható bírálati szempontokat.

Az ismeretháttér első lépése pozitivistán azt jelenti, hogy a tudós, a tudóscsoport szublimálja érdekeit, szükségleteit, céljait, tehát mindent lehánt a kutatásról, ami társadalmi, a pszichikumot, a politikumot, a gazdasági érdeket stb. Valójában a tudáshiány intézményesített. Külső szervezetek (alapítványok, transz- és multinacionális társaságok, gazdasági-politikai lobbik, állami intézmények) atyáskodnak a tudományos műhelyek (kutatóintézetek, szerkesztőségek) felett. A tudós, az írástudó személyes „objektív” értékkötődései helyére a kollektív felelőtlenség nyomul, mindennek előtt a haszonelvűség kizárólagosságának igájában. Ez merőben késő újkori jelenség. Mennyivel egyszerűbb a dolga a normatív közgazdaságtannak, elvégre nem ámitja magát az érték- és érdeksemlegességgel; a „van”-t és a „legyen”-t felvállalható érték- és érdekbázison fogalmazza meg.

A második lépés, a hipotézis, részben igazolt tételeken alapuló feltételezés, sejtés. A szubjektum sejtése ellenáll minden pozitívista bekerítési kísérletnek. Minden hipotézisben benne van a társadalom, a göngyölített kultúra, de hogy végképpen ne hagyjunk pozitívista értelmezési esélyt, tegyük hozzá a hipotézist felállító tudós egy szeri és megismételhetetlen személyiségét, pszichikai alkatát, ösztönös ráérzéseit, tudatosult és nem tudatosult élményeit. Ezek adják az alapját azoknak az asszociációknak (képzettársításoknak), tehát hipotéziseknek, amelyek végső forrása az alig vagy inkább egyáltalán nem ismert agyműködés.

A harmadik lépés (előzetes ismeretek) egy kellően fontos és bonyolult közgazdaság-tudományi problémakör, amely elhatárolhatatlan a hétköznapi élettől, a kultúra szövedékeitől, a hagyományoktól, a mítoszoktól, egyszóval a tradíciótól. Az uralkodó közgazdaságtan uralkodó módszere ettől a „tehertől” úgy szabadul meg, hogy a gazdaságtörténetet és az elmélet-történetet periférizálja, vagy egyszerűen kiiktatja a közgazdaság-tudományból.

A negyedik lépés a tradíció mába merevült kategóriáit és törvényeit veszi számba. A tradíció hordozta „életlenség” (szabatos matematikai meghatározások lehetetlensége), az újra- és átfogalmazások kísérletei, amelyek mindig részlegesen lehetnek csupán, nagyon távol állnak az egzaktságtól és ellenőrizhetőségtől.

A megismerés második szakasza, a *problematizálás* egyesíti magában az eddigi nem pozitivista sajátosságokat, s ráadásul újabb gondoknak nyit teret. Az anyaggyűjtés helye, hitelessége parttalan, a határok meghúzása csak önkényes lehet. A gazdasági jelenségek mérhetősége az evidencia szintjén olyan fogyatékoságokkal küzd, hogy önmagában ez a korlát kizárja a pozitívizmus átfogó alkalmazhatóságát. *S. Kuznetz* a gazdasági teljesítmény mérése kapcsán több tucat vitatható kérdést vett számba: mi az az egység, amelynek teljesítményét tanulmányozhatjuk, mi a termék fogalma, hogyan vegyük számításba a szerkezeti változásokat, hogyan kezeljük az árszínvonal- és árarány-változásokat stb. [Kuznets 1981] Ezek a kérdések napjainkban is tisztázatlanok. A nemzeti kibocsátási mutatók (egyesekek számára már a „nemzet” is kérdéses!), akár 30 százalékos szignifikanciahatárok között mozoghatnak.

Az operacionalizálás pillanatnyi szubjektív önkény, a szubjektum éppen úgy változik, ahogy a létnek az a szegmentuma is, amelyre a meghatározás vonatkozott. A tudóstársadalom hatványozza csak az operacionalizálás gondját. A feloldás még a természettudomány esetén is csak hallgatólagos közmegállapodás lehet. *N. Bohr* egy menedékház szutykos tényérjainak mosogatásakor megjegyezte: „Ez a mosogatás is olyan, mint a nyelv. Piszkos a vizünk, piszkos a törlőruhánk, valahogy mégis megtisztítjuk az edényt meg a poharakat. Így állunk a nyelvvel is: tisztázatlan fogalmakkal dolgozunk, és olyan logikát használunk, amelynek nem ismerjük a pontos érvényességi körét; ennek ellenére reménykedünk, hogy mégiscsak tisztaságot teremtünk a természet megértésében.” [Heisenberg 1978: 190]⁶ A logikára utaló megjegyzés már a megismerés *harmadik szakaszára* vonatkoztatható. A harmadik szakasz, a heurisztika arra hivatott, hogy a hipotézist bizonyítandó „összefésült” anyagban (problematizálás) igazolást nyerjen, vagy elvetésre kerüljön az eredeti sejtés. Gyakran köztes helyzetek alakulhatnak ki, amelyek az eddigi öt megismerési lépés megismétlését követelik meg (a végső igazoltságot vagy elvetést belátva) vagy – és ez az igazán új dolgoknak a forrása – a kutatási eredményekhez kell igazítani a hipotézist. *Szent-Györgyi Albert* eredeti hipotézise nem a C-vitaminra vonatkozott, nem is vonatkozhatott stb.

Az uralkodó pozitivista közgazdaságtani heurisztika egy séma, ahol (1) rögzítik az előfeltételeket, (2) időben és térben redukált tartományon belül érvényes gazdasági folyamatokra hipotézist fogalmaznak meg, (3) a létváltozásoktól független terminológiát használnak, (4) matematikai formába öntik, (5) néhány tautológián alapuló transzformáció után eredményekről beszélnek (ez a heurisztikai állomás), s végül (6) az „eredmények” közlése után várják a kollégák visszaigazolását. S ha ez megérkezik és a valóság is mutat némi megfelelést a hipotézissel, akkor tudományról beszélnek. Ebben a sémában az egzaktság és az ellenőrizhetőség sommás elvárása minden más lehetséges heurisztika fölé emelkedett. A pozitivista közgazdaságtant mákszemnyit sem hozza zavarba az ellenőrzés lehetlensége. *M. Friedman* írja: „Mivel a

⁶ W. Heisenberg idézi N. Bohrt

közgazdaságtanban szükségszerűen inkább nem kontrollált tapasztalatokra, mint kontrollált kísérletekre kell támaszkodni, így nehéz a munkahipotézisek elfogadásának igazolására nyilvánvaló és egyértelmű bizonyítékokkal szolgálni.” [Friedman 1986: 48] Talán ezen a ponton bizonyítottnak tekintjük, hogy a közgazdaságtan nagyobb sikereket érhetne el, ha más – tárgyával, természetével adekvátabb – módszereknek is teret adna, megingatva a problematikus pozitívizmus egyeduralmi szerepét.

A háttérbe szorult módszerek közül elsőként a *gondolatkísérletet* emeljük ki. A gondolatkísérlet a valóságos kísérlettel szemben – ami a közgazdaságtanban nagyon korlátozottan alkalmazható – egy lehetséges világban ismer fel aktualitásokat. A gondolatkísérlet fajtái: (1) verbális gondolatkísérlet; az előfeltevések természetes nyelven fogalmazódnak meg, a levezetésben nincsenek matematikai eszközök; (2) kvalitatív matematikai modellel végzett gondolatkísérlet; az előfeltevések, a levezetések matematikaiak, de nem konkrét számok, hanem szimbólumok; (3) kvantitatív matematikai modellel végzett gondolatkísérlet; a posztulátumokban, a levezetésekben konkrét számok szerepelnek; (4) szimulációs gondolatkísérlet; a kvantitatív matematikai modellben több számítási sorozatot végeznek el, és az így nyert kvantitatív eredményeket matematikai-statisztikai elemzésnek vetik alá. [Zsolnai 1987]

Többre hivatott az *evolúciós közgazdaságtan* is. Ez a módszer a biológiai evolúció analógiájára épül. A biológiai evolúcióban meghatározó szerepet három összefüggő jelenség tölt be: (1) a gén vagy replikátor, (2) környezeti tényezők és (3) a mutáns. Minden biológiai gépben (növény, állat, ember) a gének három tulajdonsága megkülönböztetett figyelmet érdemel: (a) a fajták (nem egyedek) életén keresztül hosszú életűek, (b) termékenyek (kedvező élettérben szaporodnak), (c) másolási képességeik megbízhatóak. Az evolúciós közgazdaságtan – a biológiai evolúcióval analóg – meg kell, hogy találja a vizsgált folyamatokban a gént, ekkor *mémről* szokás beszélni, le kell tudni határolni a környezeti tényezőket, s a mém és a környezeti tényezők kölcsönhatásában számolni kell a „mutánsokkal”, tehát a forogatókönyvekkel, a múltból a jelenen át a jövőbe áramló tendenciákkal. A mém legtöbb esetben a döntéshozói centrumhoz kötődik, ráadásul a környezeti tényezők között is az emberek, embercsoportok játsszák a főszerepet. A forogatókönyvek társadalmi következményei szintén megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, így az evolúciós közgazdaságtan látványos bizonyítékkal szolgál, hogy a közgazdaságtan az ember és ember, embercsoport és embercsoport közötti viszonyokat vizsgálja, tehát a közgazdaságtan valójában etikai tudomány. Ebben a vonatkozásban is a klasszikusok (*A. Smith, J. S. Mill* stb.) redivivusza valóban időszzerű.

S végül, de nem az utolsó sorban, sőt éppen ellenkezőleg, kiemelkedően az első helyen foglal helyet a *hermeneutika*. Egyetlen heurisztikai eljárás, egyetlen tudományos megismerési lépés sem nélkülözheti a hermeneutikát (magyarazattant). A hermeneutika a megértés művészete. Eredetileg a szent szövegek értelmezésének technikáját jelentette. A megértés az egész megértését jelenti. „Az igaz az egész.” [Hegel 1979: 18] A hermeneutika egy nagyon sokfiókos komód, amelyben minden fiókocskára egy-egy nevesített tudományos megismerési módszer, pl. pozitívizmus, gondolatkísérlet, evolúciós közgazdaságtan, faktoranalízis, regressziószámítás stb.

A hermeneutikában egy problémát megragadó szavaknak, összefüggéseknek a valódi jelentését nem a szótárakból, lexikonokból tudhatjuk meg, mivel a szavaknak,

összefüggéseknek használójuktól függő hatáskörük, hangulatuk van, és csak úgy érthető meg, ha beleéljük magunkat az elemzett szavak, szövegek írójának külső és belső világába. A pozitivista megértés pusztán a közvetlen, racionálisan bekerített megértésre törekszik, a hermeneutika ezzel szemben sokféle nyelvi, nemzeti, társadalmi, gazdasági, politikai, jogi, erkölcsi stb. ismeret által fejt ki a szöveg értelmét, tár fel összefüggéseket, szabályosságokat, tendenciákat. A hermeneutika azt az általánosan ismert igazságot kívánja érvényre juttatni, hogy a „tudomány módszertani tisztasága elengedhetetlen ugyan, de a kutatás lényegét nem a megszokott módszerek pusztán alkalmazása jelenti, hanem sokkal inkább az új módszerek megtalálása – s e mögött a kutatónak az alkotó fantáziája áll.” [Gadamer 1984: 370] A hermeneutikai gnoszeológia jelentősége abban van, hogy „olyan igazságfeltételeket tár fel hermeneutikai reflexióval, amelyek nem a kutatás logikájában rejlenek, hanem megelőzik azt.” [Gadamer 1984: 317] A hermeneutikai reflexió lényege: a filozófiai megfontolások (filozófiai antropológia, ontológia, etika) és a közgazdaság-tudományi vizsgálatok hermeneutikai kört alkotnak. A szaktudományos kutatást mindig előzetes tájékozódás és irányvétel, világ- és emberfelfogás irányítja, az eredményei pedig visszahatnak az eredeti „tájékozódásra és irányvételre.” Tisztább megfogalmazásban: „Minden tudomány filozófia, akár tudja, akár nem, akár akarja, akár nem.” [Heidegger 1992: 63] A hermeneutikai kör is az intuícióból (hipotézis) indul ki, de a kutatás *első lépésében* minden szaktudományos kutatásnak, így a közgazdaság-tudománynak is – a téma vonatkozásában – filozófiai antropológiai, ontológiai és etikai irányban tájékozódni kell. A *második lépés*: a tájékozódást követő értékelés során kapott ismereteknek be kell épülniük az adott szaktudományos vizsgálatba. *Harmadik lépés*: a beépülést a megértés követi. S végül a *negyedik lépés*: az ilyen módon megértett jelenség beépül a filozófiai antropológiai, ontológiai, etikai megfontolásokba. A hermeneutika széles és mély műveltségen alapuló körét mindaddig róni kell, amíg a kutató vagy kutatócsoport evidenciára segítettnek nem tekinti eredményeit. A materiális tudományok már megelégedhetnek a gyakorlat által elégségesen visszaigazolt hermeneutikai eredménnyel, a szellemtudományok örök kérdései viszont permanens hermeneutikai körök rovására ítéltettek.

Követve a klasszikus tudományos (pozitivista) megismerési utat, a heurisztikai lépés után a „megoldás kiértékelése” szakasz következik. Ez is négy lépésből áll. Az *első lépés*: előértékelés. A heurisztika révén kapott eredményeket itt szembesíti a tudós vagy tudóscsoport a hipotézissel. Lehetséges eredmények: (1) a hipotézist igazoltnak látják, (2) a hipotézist elvetik, (3) köztes megoldás lehet az ismeretháttér lehatárolásában, a problematizálásban, a megoldási kísérletekben a hiányosságok felismerése, ekkor a hipotézisében bízó kutatónak vagy kutatóknak újra kell járni a megtett utat mindaddig, amíg a megerősítést vagy elvetést fel nem vállalják. (4) Köztes megoldás lehet a kapott eredményekhez igazított új hipotézis megfogalmazása. Az előértékelés kulcsszava az önhit, az önbizalom. Ezek sem pozitivista kategóriák. A *második lépés*: predikció, magyarázat. Az előértékelés próbáján átesett kutatási eredmények végső formába (cikk, könyv) öntését a kutató(k) dönti(k) el. A gyakorlati legitimáló hatalmakról (szerkesztők, bírálók, megrendelők) ezúttal nem ejtünk szót. Egyre időszerűbb kérdés viszont, hogy a tudományos eredmények kapjanak-e széles nyilvánosságot, vagy maradjanak kéziratban. Hamvas Béla válasza: „Csak mulandó művet érdemes kiadni, a halhatatlan maradhat kéziratban.” [Hamvas 1988: 139]

S valóban, az egyetemes, örökérvényű művek sorsa ez volt (Szókratész, Lao Ce, Jézus Krisztus, Homérosz, Shakespeare stb.) A közlés megengedhetősége vagy meg nem engedhetősége az emberi léptéket meghaladóan gyors, grandiózus, tömegszerű nagytechnika világában már régóta napirendre érett. *Umberto Eco* A rózsa neve című művének egyik középponti kérdése: közkinccsé tehető-e Arisztotelész Poétikájának második könyve, amely az iróniát – ad absurdum – szabadítja az emberiségre? [Eco 1988: 571]

A pozitivista kutatót a közlés vagy nem közlés gyötrelme nem kínozza, ő „fölötte áll” művének, a felelősség így is, úgy is másé, a politikusoké, a tábornokoké, a vezető menedzsereké, a „fogyasztóé” stb.

Harmadik lépés: a tudósközösség szűrője. A logikai pozitivizmus szerint [Lakatos 1968] az „igazság” felé közelíteni lehet, ha a kutató tartózkodik az érték-előfeltevésektől, ha objektíven vizsgálja a kutatás tárgyát, ha matematikai pontossággal jár el, ha fogalmai, levezetései és következtetései mások számára is újrarájthatók, végső soron a valóság által visszaigazolhatók. Tömören: az egzaktság és az ellenőrizhetőség a tudományosság kritériuma. A tudományelmélet számára elégtelennek bizonyult ez a „tudományos” igazságmagyarázat. Ebben a fejezetben éppen az ellenérveket vesszük számba. A tudóstársadalom markáns elméleteket alkotott a kutatási eredmények igazságtartalmának megítélhetőségéhez. *K. Popper* falzifikációs-verifikációs elmélete [Popper 1997] szerint egy elméletet mindaddig igaznak fogadhatunk el, amíg a legitim tudományos ismeretek bázisán a szóban forgó elmélet bármely részlete vagy egésze meg nem cáfolható. *Th. S. Kuhn* paradigmaelmélete olyan ún. *normál tudományból* indul ki, amelyet a tudóstársadalom elfogad. A közgazdaság-tudomány történetében ilyen volt pl. *A. Smith*, *J. M. Keynes* munkája. A normál tudományra jellemző: „Feldolgozásmódjuk eléggé újszerű volt ahhoz, hogy a tudományos tevékenység velük vetélkedő módszereivel szemben tartósan követőkre találjanak, s ugyanekkor eléggé nyitott volt ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjanak hátra az új tudóscsoportnak.” [Kuhn 1984: 29–30] E két tulajdonsággal – újszerű, nyitott – jellemzett összefoglaló erejű elméletet Kuhn paradigmának nevezi. Egy paradigma mögött tehát inkább a fogadó-teremtő tudósközösség társadalmi-kulturális jellemzői állnak, s nem holmi „igazság”. S végül említsük meg *P. Feyerabend* elméleti anarchizmusát. „Aki a történelem nyújtotta gazdag anyaghoz fordul, és nem tőkélte el, hogy megtizedeli, csak hogy ezzel kielégítse alantas ösztöneit, mármint kétségbeesett vágyát a világosság, precízió, »objektivitás«, »igazság« kínálta szellemi biztonságra, az belátja, hogy egyetlenegy alaptétel van, amely minden körülmények között és az emberi fejlődés minden stádiumában képviselhető. Az az alaptétel, amely úgy szól: bármi megteszi.” [Feyerabend 2002: 57] Ez az alapállás a pozitivizmus ésszerű, objektív, ellenőrizhető, egzakt elvárásait a történelmi tapasztalatok fényében ésszerűtlenné, sőt perverznek látja és láttatja.

A megoldás kiértékelésének *negyedik*, az 1. ábra tizedik *lépése:* a társadalom szűrője. Itt politikai játszmákról, gazdasági erőviszonyokról, a tudóstársadalom előzőkbe épültségéről van szó. Ha egy kutatási eredmény – pl. az ökológiai válság kapcsán – nem illik e legitimáló társadalmi erők jövőképeibe, szcenárióiba, akkor az utópia vádja vagy a tudomásul nem vétel vár azokra az elképzelésekre is, amelyek a lakatosi, a popperi, a kuhni szűrőn is átmentek. „Bármi megteszi” – csak nem ez. Már évtizedek óta ezen a pályán mozognak az ökológiai és a humánökológiai alapállásból

megfogalmazódó művek. *Karl-Otto Apel* felhívta a figyelmet, hogy mindenki utópistának számít, „aki – pl. az ökológiai válság láttán – azt hiszi, hogy eltérhet az általános útiránytól azért, hogy – mondjuk – nyilvános diszkurzusokban olyan lehetséges célokat fejtsen ki, amelyek nem magától értetődő célokként vetődnek föl az iparosodási folyamat során.” [Apel 1993: 36-37]

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A pozitívizmus éppen úgy nem tarthat igényt a módszertani egyedulalomra, mint ahogyan egyetlen rendszer sem hirdetheti *Voltaire*, vagy újabban *F. Fukuyama* után, hogy „minden a legjobban van ezen a legeslegjobb világon”, [Voltaire 1978] illetve: a liberális társadalomszerveződéssel „az emberiségnek sikerült kialakítani egy olyan társadalmi formát, amely kielégíti legmélyebb és legalapvetőbb vágyait.” [Fukuyama 1994: 7]

A klasszikus megismerési út lépéseinek bemutatásával arra világítottunk rá, hogy nem egy vagy néhány, hanem minden lépésnél számolni kell bizonytalansággal, „életlenséggel”, az egzaktság lehetetlenségével egy kellően bonyolult – valójában nagyon is egyszerű – gazdasági rendszer vizsgálata esetén. De a rendszerek lefedhetőségének ismeretelméleti lehetetlenségére elég, ha *K. Gödel* híres tételére hivatkozunk: „egy elegendően gazdag, ellentmondásmentes logikai rendszerben mindig található olyan állítás, amelynek igazsága az adott rendszeren belül nem dönthető el. Ez a fizika nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy még egy adott modell keretén belül történő leírás sem biztosít arról, hogy minden kérdésre egyértelmű választ tudunk kapni.” [Simonyi 1986: 33] A közgazdaságtan nyelvére lefordítva pedig annyit jelent, hogy még a leggondosabb modelleken belüli leírásnál is alig akadunk olyan következtetésekre, amelyek a való világgal durván szinkronba hozhatók.

A klasszikus megismerés – pozitívista nézőpontú – alapjainak, kimondott vagy ki nem mondott prekonceptióinak cáfolatát adtuk, amikor az „uralkodónak” felmagasztalt közgazdaságtani emberképen (utilitarizmus; racionalitás, egoizmus, hedonizmus) túllépve, korunk két markáns, egymástól távol álló, de számos ponton közös nevezőre hozható filozófiai antropológiai paradigmáját (Scheler – Pannenberg, Marx – Márkus) bemutattuk – mintegy kritikai alapot teremtve.

A pozitívista nézőpontból vizsgált megismerési út kritikája kapcsán olyan módszerekre hívtuk fel a figyelmet (gondolatkísérlet, evolúciós közgazdaságtan és nem utolsósorban a hermeneutika), amelyek újbóli felfedezése talán meggyőzőbb közgazdaságtani elméletekhez vezethetne, mint a pozitívizmuson alapuló globalokrata libertinus neoklasszikus szintézis. Különösen a hermeneutika jelentőségére érdemes odafigyelni, mert valójában a hermeneutika tudva, tudatlanul, akarva, akaratlanul mindennemű tudományos módszer kovásza.

A planetáris ökológiai és humánökológiai katasztrófák közepette a gazdálkodás rendszerének megújítása aligha képzelhető el módszertani megújulás nélkül.

IRODALOM

- Apel, K-O. [1993]: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó.
- Bertalanffy, L. von [1991]: *...ám az emberről semmit sem tudunk*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Comte, A. [1979]: *A pozitív szellem*. Budapest: Európai Könyvkiadó.
- Daly, H. E. [1977]: *The steady-state economy*. San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- Eco, U. [1988]: *A rózsza neve*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Feyerabend, P. [2002]: *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Friedman, M. [1986]: „A pozitív közgazdaságtan módszertana” In: Friedman, M: *Infáció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fukuyama, F. [1994]: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Gadamer, H-G. [1984]: *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Habermas, J. [2005]: *Megismerés és érték*. Pécs: Jelenkor Kiadó Kft.
- Hamvas Béla [1988]: *A láthatatlan történet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hamvas Béla [1988]: *Az öt géniusz. A bor filozófiája*. Szombathely: Életünk Könyvek.
- Hegel, G. W. F. [1979]: *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heidegger, M. [1992]: *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Heisenberg, W. [1978]: *A rész és egész*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Jáki Szaniszló [2004]: *A fizika látóhatára*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Kuhn, Th. S. [1984]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kant, I. [1979]: *Az ítélelterő kritikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kuznets, S. [1981]: *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lakatos, I. [1968]: *Changes in the problem of inductive logic*. Problem of Inductive Logic. Amsterdam: North-Holland Publishing Comp.
- Márkus György [1971]: *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Meadows, D. H.–Meadows, D. L.–Randers, J.–Behrens, W. W. [1972]: *The Limits to Growth*. New York: Universe Books
- Mill, J. S. [1899]: *Political Economy*. London–New York: The Colonial Press, Volume Two.
- Pannenberg, W. [1991]: *Mi az ember?* Budapest: Egyházforum.
- Petóné Csuka I.–Majoros A.–Somogyi F. [2008]: „A „homo oeconomicus” fogságában.” *Polgári Szemle* (4)2: 72 –81.
- Popper, K. [1997]: *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Scheler, M. [1995]: *Az ember helye a kozmoszban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Simonyi Károly [1986]: *A fizika kultúrtörténete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Somogyi Ferenc [1998]: „A csúcsvezető alapkritériumáról.” *Vezetéstudomány*, (29)12: 19 –24.
- Voltaire [1978]: *Candide avagy az optimizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó.